

UOT 372.891

Fəxriyyə Arif qızı Məmmədova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ COĞRAFIYANIN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ SƏBƏB-NƏTİCƏ ƏLAQƏLƏRİNİN VERİLMƏSİNİN FORMA VƏ NÖVLƏRİ

Фахрия Ариф гызы Мамедова
диссертант по программе доктора философии
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ФОРМЫ И ВИДЫ ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ ПРИЧИННО-СЛЕДСТВЕННЫХ СВЯЗЕЙ ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ГЕОГРАФИИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Fakhriyya Arif Mammadova
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Azerbaijan State Pedagogical University

FORMS AND TYPES OF GIVING CAUSE-EFFECT RELATIONSHIPS IN THE PROCESS OF TEACHING GEOGRAPHY IN COMPREHENSIVE SCHOOLS

Xülasə. Səbəb-nəticə əlaqələrinin öyrənilməsi şagirdlərdə məntiqi təfəkkürün inkişafına yol açan mühüm bir prosesdir. Proqram və dərsliklərdə bu əlaqələrin aşkar edilməsi onların öyrənilməsi metodikasının əsas şərtidir. Məqalədə səbəb-nəticə əlaqələrinin proqram və dərsliklərdə verilmə imkanları araşdırılmış, öyrənilmə metodikası təqdim olunmuşdur.

Açar sözlər: *səbəb-nəticə, təbii ərazi kompleksi, proqram, dərslik*

Резюме. Изучение причинно-следственных связей-важный процесс, открывающий путь к развитию логического мышления у учащихся. Обнаружение этих связей в программах и учебниках является основным условием методики их изучения. В статье рассмотрены возможности приведения причинно-следственных связей в программах и учебниках, представлена методика их изучения.

Ключевые слова: *причина-следствие, природно-территориальный комплекс, программа, учебник*

Summary. The study of cause-effect relationships is an important process that opens the way to the development of logical thinking in students. The discovery of these links in programs and textbooks is the main condition for the methodology of their study. The article examines the possibilities of cause-effect relationships in programs and textbooks, and presents methods of study.

Key words: *cause and effect, natural terrain complex, program, textbook*

Məktəb coğrafiyasının öyrəndiyi nəzəri biliklər içərisində Yer kürəsinin, onun təbəqələrinin, təbii komplekslərinin daim inkişafda olması, təbii komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı təsiri haqqında biliklər mühüm yer tutur. Bu biliklərin öyrənilməsi coğrafi məzmunun əsas komponenti olan səbəb-nəticə əlaqələrinin əhəmiyyəti böyükdür. Səbəb-nəticə əlaqələrinin öyrədilməsinin xüsusi metodikasının hazırlanması bu baxımdan vacibdir.

Səbəb-nəticə əlaqələrinin öyrənilməsi metodikasının işlənilməsi üçün, ilk növbədə, bu əlaqələrin növlərinin və təsnifatının aparılmasını coğrafiya elmində və metodik tədqiqatlardakı vəziyyəti müəyyən edilməlidir.

Tanınmış coğrafiya alimlərinin əsərlərində (V.S. Preobrajenski, A.E. Fedina, F.İ. Milkov və b.) coğrafi əlaqələrin iki növü göstərilmişdir: üfüqi və şaquli əlaqələr.

1. Şaquli əlaqələr dedikdə, bir TƏK-in (təbii ərazi kompleksinin) daxilindəki komponentləri arasındakı əlaqələr sistemi başa düşülür. Bu əlaqələrin öyrənilməsi bizə hər hansı bir ərazi daxilində təbii kompleksin formalaşmasına və diferensiasiyasına hansı komponentin daha çox təsir etdiyini görməyə imkan verir. Bu əlaqələri nəzərə almaqla TƏK daxilində ayrı-ayrı komponentlərin müxtəlif şəkildə təsir etdiyini müəyyən etmək əsas və köməkçi əlaqələri ayırmaq olar.

2. Üfüqi əlaqələr isə eyni və ya müxtəlif taksonomik dərəcəli fiziki coğrafi komplekslər arasındakı əlaqələrdir. Bu əlaqələrin köməyi ilə təbii komplekslərin bir-birinə olan təsirlərini müəyyən etməyə imkan verir.

İstər şaquli, istərsə də üfüqi əlaqələrin öyrənilməsi bütövlükdə təbii, eləcə də antropogen amillərin təsiri ilə təbii komponentlərin və təbii komplekslərin dəyişməsinə izləməyə imkan verir.

Təbiətdəki əlaqələrin digər bölgüsü enerji mənbələrinə görə aparılır ki, bura daxili və xarici əlaqələr aid edilir. Daxili əlaqələr endogen proseslərlə bağlı olub yerin daxili enerjisi hesabına baş verir. Xarici əlaqələr ekzogen prosesləri əks etdirir və başlıca olaraq Günəşin enerjisi hesabına baş verir (1, s. 105).

Məşhur coğrafiyaçı metodist V.A. Korinskaya şaquli əlaqələrin (komponentlərarası) düz (birbaşa) və əks olduğunu göstərirdi. Bir təbii komponentin ikinci komponentə təsiri düz (birbaşa) əlaqədir və (\rightarrow) kimi göstərilir. İkinci komponent də, öz növbəsində, birinciyə təsir göstərir, bu, əks əlaqə adlanır (\leftarrow). Birbaşa və əks əlaqələri sxemlərdə belə təsvir etmək olar (\leftrightarrow) (2, s. 44).

Səbəbiyyət əlaqələri nə qədər təsnif edilərsə də, müxtəlifliklər olsa da onlar təbiətdə obyektiv olaraq mövcuddur və onların şagirdlər tərəfindən öyrənilməsi coğrafiya fənninin tədrisində ana xətt kimi aparılmalıdır.

Səbəb-nəticə əlaqələri üzrə biliklərin müəyyən edilməsi və öyrənilməsi zamanı şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinin də nəzərə alınması vacibdir. Psixoloqların tədqiqatlarına əsaslanaraq şagirdlərin ümumi fiziki və əqli inkişaflarının xüsusiyyətləri tədqiqatın gedişində əsas götürülmüşdür. Psixoloqlar belə hesab edirlər ki, elmlərin əsaslarını öyrənərkən yeniyetmələrin təfəkkürləri, səbəbiyyət hadisələrinə maraqları artır. Onlarda təfəkkür daha da dərinləşməklə

lən və ardıcılıqla inkişaf edir, öz fikirlərini daha sistemli və aydın şəkildə izah etməyə meyl yaranır. Fikirlərində müstəqillik artır, yəni yeni hadisə və faktlara özləri müstəqil şəkildə münasibət bildirməyə çalışırlar. Bütün bunlar şagirdlərin intellektual tələbatlarının artmasına, onların dərk etmə qabiliyyətlərinin inkişafına səbəb olur. Orta yaş dövrlərində yeniyetmələrdə hadisələr arasındakı əlaqələrə və qarşılıqlı münasibətlərə maraq inkişaf edir və təkmilləşir, bu əsasda da təbiət hadisələrinin nəzəri cəhətdən qavranılması baş verir.

Şagirdlərdə fərdi anlayışlar haqqında formalaşan, bilik və bacarıqlarına əsaslanan təfəkkürləri hadisə və proseslər arasındakı əlaqələri, onların səbəblərini açmaq və izah etmək maraqlarına yönəldilir. Yəni onlarda fərdi anlayışlar haqqında olan bilik və bacarıqları daha ümumi anlayışların və təsəvvürlərin formalaşmasına yönəlir. Şagirdlər idrak qabiliyyətlərinin inkişafı bu halda müəllimin ustalıqından və digər pedaqoji şərtlərdən daha çox asılıdır.

Beləliklə, şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinin, əqli inkişaflarının spesifikasiyasını nəzərə almaqla, həmçinin tədris materiallarının məzmununu əsas götürməklə səbəb-nəticə əlaqələrinin növlərini müəyyən edərək coğrafiya elminin daha dərinlən öyrənilməsinə təhlil etməyə çalışmışıq.

Elmi və metodiki ədəbiyyatda verilmiş fikirləri nəzərə alaraq coğrafiyanın tədrisi zamanı öyrənilən səbəb-nəticə əlaqələrinin xarakteristikasını verməyə çalışmışıq. Bu zaman onları yeni coğrafiya proqramının (kurikulumunun) tələblərinə müvafiq olaraq məzmun xətlərini nəzərə almaqla qruplaşdırmaq lazımdır [3, s. 66].

“Təbiət” məzmun xəttinə daxil olan biliklər fiziki coğrafiyanın məzmununu əhatə edir və coğrafiyanın aparıcı anlayış və təsəvvürlərini özündə birləşdirir. Yeni proqramın üstünlüklərindən biri də anlayış və təsəvvürlərin VI sinifdən XI sinfə qədər ardıcıl inkişafının nəzərə alınmasından ibarətdir. Ənənəvi proqramda ayrı-ayrı kursların öyrənilməsi ilə bu əlaqələr qırılırdı. Məhz səbəb-nəticə əlaqələrinin dərsləklərdə nə qədər aydın və ardıcılıqla əks olunmasından asılı olaraq problemin həllinə nail olmaq olar.

1. *Ərazinin coğrafi mövqeyi ilə ərazinin təbii şəraiti arasındakı əlaqələr.* Yer kürəsində hər bir ərazinin özünəməxsus konkret mövqeyi vardır və bu onun təbiətinin xüsusiyyətlərini müəyyən

edir. Məntəqənin ekvatora görə mövqeyə onun təbii şəraitini, ilk növbədə, iqlimi xüsusiyyətlərini müəyyən edir, yəni günəş radiasiyasının miqdarını, iqlim qurşağını, hava kütlələrinin temperaturunu, yağıntılarını və s., iqlim də, öz növbəsində, daxili suların qidalanmasına və rejiminə, torpaq-bitki örtüyünün, heyvanlar aləminin xarakterinə həllədiçi təsir göstərir. Bu əlaqələrin öyrənilməsi və mənimsənilməsi təbii şəraitin şimaldan cənuba doğru dəyişməsi qanunauyğunluğunun səbəblərini izah etməyə imkan verir.

Ərazinin dəniz və okeanlara görə mövqeyi, şərqdən qərbə doğru geniş məsafədə uzanması da təbii şəraitə öz təsirini göstərir. Bu xüsusiyyətlər iqlim qurşağı daxilində müəyyən fərqlərin – iqlim tiplərinin yaranmasını şərtləndirir. Bu fikirlərin izahı təbii şəraitin qərbdən şərqə doğru dəyişməsinin səbəblərini aydınlaşdırmağa şərait yaradır. Başqa sözlə, okeandan uzaqlaşdıqca istiliyin və rütubətin paylanması fərqlərin iqlim tiplərinin formalaşmasına səbəb olur.

2. Relyeflə bağlı əlaqələr. Daxili və xarici proseslərin relyefin formalaşmasına və inkişafına təsiri. Geoloji quruluşun faydalı qazıntıların yaranmasına və coğrafi yayılmasına təsiri.

a) Daxili əlaqələr. Bu əlaqələrə ərazinin geoloji quruluşunun müasir relyefin formalaşmasına təsiri aiddir. Yer kürəsinin müasir relyefi daxili və xarici proseslərin qarşılıqlı təsirinin nəticəsində formalaşmışdır. Məhz bu prosesləri nəzərə almaqla relyefin müasir vəziyyətini qiymətləndirmək olar. Daxili proseslərə əsas eralarda baş verən dağəmələgətirən hərəkətlər, vulkanizm, zəlzələlər, qurunun tədricən hərəkəti və s. aiddir.

Faydalı qazıntıların paylanmasıdakı qanunauyğunluqları yalnız dağ süxurlarının mənşəyi və ərazinin geoloji inkişaf tarixi ilə əlaqəli şəkildə başa düşmək olar. Filiz mənşəli faydalı qazıntılar daha çox kristallik, maqmatik və metamorfik süxurlarla əlaqəlidir. Onlar yüksək temperatur və təzyiqli şəraitində formalaşmışlar. Qeyri-filiz faydalı qazıntılar isə (neft, qaz, kömür və s.) başlıca olaraq çökmə mənşəli süxurlardan yaranmışdır.

b) Xarici əlaqələr. IV Dövr buzlaşması ilə müasir relyef arasındakı əlaqələr. Buzlaşmalar iqlim şəraitinin dəyişməsi nəticəsində baş vermişdir. IV Dövrədə bilavasitə buzlaq altında qalan ərazilərin müasir relyefində buzlaşmanın izləri özünü göstərir. Buzlağın əhatə etdiyi rayon-

larda buzlaq denudasiyası, dağılmış materialların çöküntüləri, çökəkliklərin, yastı təpəliklərin olması xarakterikdir.

c) Müasir iqlim şəraiti ilə relyef formaları arasındakı əlaqələr. Müxtəlif iqlim qurşaqlarında aşına prosesləri də fərqli olur. belə ki, daha sərt iqlimə malik qütb qurşaqlarında daimi donuşluq saxlanılır və spesifik relyef formaları yaranır. Əksinə, mülayim qurşaqda yarıqan, qobu şəbəkəsi yayılıb. Səhra və yarımsəhralarda barxan və dyunlara rast gəlinir.

3. İqlimlə bağlı əlaqələr.

a) İqlim şəraitinin ərazinin coğrafi mövqeyindən asılılığı. İqlim əmələgətirən ən mühüm amillərdən biri ərazinin coğrafi enliyi olduğu üçün bu əlaqəyə daha çox diqqət verilir. Coğrafi enlikdən asılı olaraq günəş şüalarının düşmə bucağı və günəş radiasiyasının miqdarı da dəyişir ki, bu da ərazinin iqliminin istilik şəraitini təmin edir.

b) Ərazinin qərbdən şərqə doğru geniş məsafədə, meridianal istiqamətdə uzanması. Qərbdən şərqə doğru geniş məsafədə uzanan materiklərdə, yaxud onların geniş düzənliklərində iqlim şərqə doğru kontinentallaşır. Daxili rayonlara getdikcə hava kütlələri transformasiyaya uğrayır, yağıntıların miqdarı azalır, illik temperatur amplitudu artır.

c) Atmosferin ümumi dövranının iqlimə təsiri. Hava kütlələrinin təsiri ilə formalaşan iqlimin xüsusiyyətlərini, həmçinin atmosfer cəbhələrinin təsirini nəzərə alınması tələb olunur. Məhz bu təsirlərin nəticəsidir ki, Avrasiya materikinə Atlantik okeanı sahillərində dəniz iqlimi tipi formalaşır. Daxili hissələrə doğru hava kütlələrinin təsiri dəyişir, mülayim-kontinental və kontinental iqlim tipləri yaranır. Sakit okean sahillərində mussonların təsiri ilə musson iqlimi hakimdir.

d) Relyefin iqlimə təsiri. Quruda istilik və rütubətin paylanmasıdakı relyef böyük rol oynayır. Düzənliklərdə iqlim şəraiti enlik istiqamətində, dağlarda isə şaquli istiqamətdə dəyişir. Məsələn, Şərqi Avropa düzənliyində hava kütlələri Atlantika üzərindən gələn havanın şərqə doğru hərəkətinə, Arktik havanın isə cənuba sərbəst hərəkət etməsinə şərait yaradır. Yaxud, sıra dağlar okeandan gələn hava kütlələrinin qarşısını kəsərək onların sıra dağların əks tərəfə keçməsinə imkan vermir. Odur ki, sıra dağların hava kütlələrinin gəldiyi yamaqları bol, əks yamaqları ilə kifayət qədər az yağıntı alır.

4. *Daxili suların iqlim, relyef və dağ süxurları ilə əlaqəsi*

a) Daxili suların relyef və dağ süxurlarından asılılığı. Relyef təbiətin ən mühüm komponentlərindən biridir və daxili sulara da təsiri böyükdür. O, çayların hövzələri üzrə axını tənzimləyir, çayların axınının istiqamətini, düşməsinə, meylini, axım sürətini, eroziya fəaliyyətini müəyyən edir. Dağ süxurlarının petroqrafik tərkibindən sülb axımının miqdarı xeyli dərəcədə asılıdır. Relyef və dağ süxurları, həmçinin göllərin coğrafi paylanmasına və göl çökəkliklərinin xarakterinə, yeraltı suların dərinliyinə və hərəkət istiqamətlərinə, bataqlıqların yaranmasına, müasir buzlaqların yayılmasına və s. təsir edir.

Öz növbəsində, çaylar da relyefə təsir göstərir. Çaylar öz dağıdıcı və yaradıcı fəaliyyətləri ilə relyefi dəyişdirirlər. Terraslı çay dərələri yarıdır, dağlardan və yüksəkliklərdən külli miqdarda material daşıyırlar. Bu da materialların dağılmasına, daşınmasına və çökdürülməsinə, düzənliklərdə delta və s. formaların yaranmasına səbəb olur.

b) Daxili suların iqlimdən asılılığı. İqlim də relyef kimi təbiətin əsas komponentlərindən biridir. İqlim çay şəbəkəsinin sıxlığını, çayların qidalanması və rejimini, yeraltı suların yerləşməsinin dərinliyini, bataqlıqların yerləşməsinə və s. müəyyən edir. Məsələn, musson iqlimində yerləşən Amur çayı yay yağışları hesabına bol sulu olur və daşqınlar xarakterikdir. Soyuq dövrdə isə çayın suyu azalır və buz bağlayır.

c) Çaylarla relyef arasındakı əlaqə. Relyef çayların təsiri ilə dəyişir. Belə ki, çay sularının yaradıcı və dağıdıcı fəaliyyəti nəticəsində çay sahilləri dəyişir, terraslar yaranır, çayların daşdığı materiallar toplanaraq delta və adalar əmələ gətirir.

5. *Torpaq və bitki örtüyünün relyeflə, dağ süxurları, iqlim və daxili sularla qarşılıqlı əlaqəsi.*

a) Torpaq və bitki örtüyü ilə relyef və dağ süxurları arasındakı asılılıq. Dağlıq və düzənlik ərazilərin torpaq və bitki örtüyünün müxtəlifliyi bu asılılığın izahını verir. Belə ki, düzənliklərdə iqlim şəraiti enlik istiqamətində dəyişir, təbii zonalar da enlik istiqamətində uzanır. Məsələn, Şərqi Avropa düzənliyində enlik zonallığını müşahidə edə bilərik. Dağlarda relyef iqlim şəraitinin şaquli istiqamətdə dəyişməsinə səbəb olur ki, müvafiq olaraq torpaq, bitki örtüyü və hey-

vanat aləmi də şaquli istiqamətdə dəyişir. Məsələn, Kür-Araz ovalığındakı enlik zonallığı dağlarda şaquli qurşaqlıqla əvəz olunur.

b) Torpaq və bitki örtüyünün iqlim şəraitindən asılılığı. Ərazinin istilik və rütubət göstəricilərinin nisbəti torpaqəmələgəlməsi prosesinə də təsir edir. İstilik və rütubətin nisbətinin fərqli olduğu müxtəlif təbii zonalarda torpaqəmələgəlmə prosesləri də bir-birinə bənzəmir. Məsələn, aşağı temperatur şəraitində rütubət artıqlığının yarandığı tundra təbii zonasında torpaqəmələgəlmə prosesi də zəif gedir, torpağın qalınlığı, çürüntünün (humusun) miqdarı da az olur. Aşağı temperatur çürüntü əmələ gəlməsi prosesini ləngidir, torpaqda çoxlu üzvi maddələr toplanır, tora qley qatları yaranır.

6. *Heyvanlar aləminin iqlim şəraiti və bitki örtüyü ilə əlaqəsi.*

Heyvanlar aləmi xüsusilə daha çox iqlim şəraiti və bitki örtüyü ilə əlaqədardır. Məsələn, qütb ərazilərində yaşayan heyvanların dərisinin əsasən ağ, qalın piy qatının olması onları sərt iqlim şəraitindən qoruyur. Səhra iqlimində yaşayan heyvanlar isə sürətli qaçıqları ilə öz düşmənlərindən qorunurlar. Yeraltı yuvalarda yaşayan heyvanlar isə yer üstündə gizlənmək üçün şəraitin olmaması üzündən belə bir həyat tərzini seçirlər. Həmçinin onlar əsasən gecələr ov edirlər ki, bu da yırtıcı heyvanlardan asılılıqla əlaqəlidir.

7. *Təbii ərazi kompleks (TƏK) daxilindəki təbii komponentlər arasındakı əlaqələr (şaquli əlaqələr).*

Yer səthi öz bütövlüyü ilə seçilən müxtəlif təbii komplekslərdən ibarətdir. Hər bir təbii kompleks daxilində komponentlərin özünəməxsus qarşılıqlı əlaqələri və qarşılıqlı təsirləri vardır.

8. *TƏK-lərərası əlaqələr (üfüqi əlaqələr).*

Aydın ki, bir-biri ilə yaxın ərazilərdə yerləşən təbii komplekslər arasında da qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsir vardır. Bir təbii kompleksin qonşu komplekslərə təsiri mümkündür. Məsələn, Mərkəzi Asiyada xüsusi ilə yayda kəskin kontinental iqlim hakimdir. Bu dövrdə burada hakim olan tropik hava kütlələri qonşu ərazilərə də daxil olur və quraqlıq yaradır.

9. *Təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqələri.*

Yer kürəsində təbii şəraitin müxtəlifliyi əhalinin, sənaye və kənd təsərrüfatının da ərazilər üzrə qeyri-bərabər paylanmasına səbəb olmuşdur. Deməli, təsərrüfat fəaliyyəti də müəyyən də-

rəcədə təbii şəraitdən və təbii ehtiyatlardan asılıdır. Eyni zamanda, insanların təsərrüfat fəaliyyəti daxili suların, bitki, torpaq örtüyünün, heyvanlar aləminin dəyişməsinə səbəb olur. Bu komponentlərin dəyişməsi digər komponentlərin də dəyişməsinə səbəb olur, nəticədə, bütün təbii kompleks dəyişir. Məsələn, meşələrin qırılması və yerinə mədəni bitki əkinlərinin artması heyvanlar aləminin məhv olmasına, eroziya və yarıqan şəkəsinin inkişafına səbəb olur. Odur ki, bu dəyişiklikləri əvvəlcədən görərək qarşılıqlı tədbirlərin planlaşdırılması çox vacibdir (1, s. 87).

“Cəmiyyət” məzmun xəttinə daxil olan bilik və bacarıqlar iqtisadi və sosial coğrafiyanın məzmununa daxildir. İqtisadi və sosial coğrafiya üzrə səbəb-nəticə əlaqələrini və yeni proqramda VI sinifdən XI sinifə qədər sadədən mürəkkəbə doğru dərinləşdirilməsi nəzərdə tutulub və onlar “Təbiət” məzmun xətti üzrə olan əlaqələrlə paralel şəkildə aparılır. Bu əlaqələri nəzərdən keçirək:

1. *Ərazinin iqtisadi mövqeyinin tarixən dəyişməsi* nəzərdən keçirilir. Əlverişli iqtisadi coğrafi mövqe tədrisən öz rolunu itirsə, əksinə, müəyyən dövrdən sonra əlverişsiz coğrafi mövqeyə malik olan ərazi çox əlverişli bir mövqeyə malik ola bilər. Coğrafiya dərslərində buna misal kimi Böyük Britaniyanı misal göstərmək olar. Əlverişli dəniz və hava yolları üzərindəki əlverişli mövqe daha müasir nəqliyyat vasitələrinin inkişaf etməsi ilə öz üstün rolunu itirmiş oldu. Yaxud Süveyş və Panama kanallarının çəkilməsi ilə Misir və Panamanın iqtisadiyyatının inkişafına təkan verilmiş oldu. Azərbaycan Respublikasının təmsalında isə Böyük İpək yolunun bərpasını misal göstərməklə respublikamızın geosiyasi mövqeyinin nə dərəcədə dəyişməsinə qeyd edə bilərik.

2. *Təbii şərait və təbii ehtiyatların ölkələrin iqtisadi inkişafı* arasındakı əlaqənin öyrənilməsi. Aydındır ki, iqtisadi rayonun, regionun, yaxud ölkələrin iqtisadi coğrafi xarakteristikası zamanı təbii şərait və təbii ehtiyatların iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi aparılır. Şagirdlərdə bu bacarıqların formalaşdırılması məhz bu əlaqələrin araşdırılması nəticəsində mümkün olur. Təbii şəraitə əsasən ərazinin kənd təsərrüfatı cəhətdən ixtisaslaşması və ərazi təşkilini, təbii ehtiyatların mövcudluğu isə istehsalın yerləşmə prinsiplərini müəyyən etməyə kömək edir.

3. *Əhalinin təbii artımı və yerləşməsinin ölkənin iqtisadi inkişafına* təsiri arasındakı əlaqə. İstehsal sahələrinin inkişafı və yerləşməsinə əmək ehtiyatlarının və onların ərazi üzrə paylanmasının təsirini araşdırmaqla şagirdlər müəyyən asılılıqları müəyyən edə bilərlər. İEO ilə İEOÖ üzrə əmək ehtiyatlarının miqdarının, təbii artımının arasındakı fərqlər öz təsirini iqtisadiyyata, əhalinin miqrasiyasına, sosial fərqlərin və problemlərin yaranmasına təsirsiz ötürür.

4. *Xammal və enerji ehtiyatları ilə təsərrüfat sahələrinin yerləşməsi* arasındakı əlaqə. Təsərrüfatın inkişafı ölkələrin xammal və enerji resursları ilə təminatından çox asılıdır. Lakin son illər bu amil də müəyyən dəyişikliyə uğramış, iqtisadiyyatda bu amilin rolu əsaslı surətdə dəyişmişdir. Bir sıra ölkələr xammal və enerji ehtiyatları ilə pis təmin olmasalar da iqtisadi inkişaflarına nail olmuş, əksinə, zəngin təbii resurslarla enerji ehtiyatlarının olduğu ölkələrdə inkişafdan hələ də geri qalırlar.

5. *Təbiətin mühafizəsi, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə* edilməsi ilə istehsal sahələrinin yerləşdirilməsi arasındakı əlaqə. Antropogen təsirin güclənməsi ətraf mühitə öz mənfi təsirini göstərir. Odur ki, istehsal sahələrinin yerləşdirilməsində təbiətin mühafizəsi amillərinin nəzərə alınması vacibdir. İstehsalın inkişafının təbiətin qorunması və təbiətə mənfi təsirlərinin aradan qaldırılması kimi məsələlərin əlaqələndirilməsi tədris prosesində şagirdlərin daha çox diqqətinə çatdırılmalıdır.

6. *Ölkənin iqtisadi inkişafı ilə regionların qeyri-bərabər inkişafı* və onlar arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması arasındakı əlaqələr. Regionların stabil inkişafı ölkə iqtisadiyyatının əsasında durmalıdır. Dünya ölkələri və regionları arasındakı qeyri-bərabərliyi yaradan səbəblərin araşdırılması, onların aradan qaldırılması yollarının müzakirəsi qeyd olunan əlaqələrin öyrənilməsinə xidmət edir.

Səbəb-nəticə əlaqələrinin tədris prosesində açılmasının bir sıra metodik şərtlərini öyrənərkən dərslərdə bu əlaqələrin hansı formada verilməsini də nəzərdən keçirmək lazımdır. Dərslərlərin mətnində verilən nəzəri biliklərlə yanaşı şagird fəaliyyətini tələb edən müstəqil və sərbəst işlərdə, sual və tapşırıqlarda səbəb və nəticəni əks etdirən sxemlərə, xəritə-sxemlərə, test tapşırıqlarına, suallara rast gəlinir. Ümu-

miyyətlə, səbəb-nəticə əlaqələrinə aid biliklərin öyrədilməsi prosesində bir çox formalardan istifadə öyrədilməsi prosesində bir çox formalardan istifadə oluna bilər.

Aydındır ki, səbəbiyyətlə bağlı müəyyən nəzəri biliklər dərslərin mətnində verilməlidir. Tədris bu biliklər müxtəlif tədris situasiyalarında istifadə edilməklə nəticələr çıxarmağa, yeni biliklər əldə etməyə yönəldilməlidir. Odur ki, istər dərslərdə, istərsə də əlavə vəsaitlərdə təklif olunan bir sıra formalarla müəllimlər tanış olmalıdırlar ki, sonradan onlardan tədris prosesində şagirdlərin fəaliyyətlərini təşkil etmək üçün səmərəli istifadə edə bilsinlər.

Problemin aktuallığı. Coğrafiya fənninin məzmununda səbəb-nəticə əlaqələri mühüm əhəmiyyətə

malikdir. Fənnə aid biliklərin daha mükəmməl mənimsənilməsi üçün hadisə və proseslər arasında məntiqi əlaqənin qurulması çox vacibdir. Bu məntiqi əlaqə də səbəb-nəticə əlaqələrinin öyrənilməsi ilə qurula bilər. Məhz bu baxımdan səbəb-nəticə əlaqələri coğrafiyanın tədrisi prosesində xüsusilə diqqətə alınmalı, xüsusi metodika ilə tədris olunmalıdır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə səbəb-nəticə haqqında biliklərin tədris prosesinə daxil edilməsinin metodikası işlənmiş, pedaqoji metodoloji cəhətdən əsaslandırılması, şagirdlərin səbəb-nəticə əlaqələri ilə tanışlığının yolları və formaları öz əksini tapmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat ümumtəhsil məktəblərində coğrafiya fənnini tədris edən müəllimlər, pedaqoji təhsil alan tələbələr üçün faydalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Развитие познавательной самостоятельной деятельности учащихся при изучении физической географии / под ред. И. Бариновой, Т.П. Герасимовой. -Москва, -1983.
2. Коринская, В.А. Самостоятельная работа учащихся по географии материков. / В.А. Коринская. -Москва: Просвещение, -1983.
3. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün coğrafiya fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (VI-XI siniflər). -Bakı, -2013.

E-mail: f_mammedova@yahoo.com

Rəyçi: ped.ü.fəls.dok., dos. D.M. Əskərov

Redaksiyaya daxil olub: 22.11.2022.